

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՎԷՊԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ Ս.

ՂԱԶԱՐՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱ 1842 Թ. ՎԵՆԵՏԻԿԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Իւրաքանչիւր ժողովուրդ ունի իր պատմութիւնը եւ այդ պատմութեան մէջ՝ իրողութիւններ, որոնցով կարելի է դատել նրա ոգու ոյժի եւ մտքի վսեմութեան մասին: Ինքնին հասկանալի է՝ որքան մեծ է ժողովուրդը եւ արժանապատիւ նրա պատմութիւնը, նոյնքան ապշեցուցիչ է ճակատագրի անբարեյոյս հանգամանքների պարտադրանքից պատուով ու յաղթանակով դուրս գալու նրա կերպը: Ազգային ոգու բացայայտման տեսանկիւնից առաջնութիւնը, անկասկած, պէտք է տանք Մեսրոպ Մաշտոցին, նրա համախոհ անկիցներին, նրա աւագ ու կրտսեր աշակերտներին, որ մեծ պատուախնդրութեամբ եւ ապշեցուցիչ շրջահայեցութեամբ վճռեցին հայոց արժանապատիւ գոյութեան խնդիրը: Ազգութեան մտաւոր եւ քաղաքական կեանքի առաջամարտիկների առաջադրած այս հեռայար ծրագիրը սքանչելի բիւրեղացաւ Մովսէս Խորենացու պատմահայեցութեան մէջ՝ իւրատեսակ հիմք եւ ուղեցոյց դառնալով հայոց պատմութեան յետագայ դժուարին եւ խոտորնակ դարերում, իւրովի միաւորելով ազգային կեանքը, մտածողութիւնը եւ մշակոյթը:

Այս ծրագիրը, որ իբրեւ լուսատու փարոս առաւել ուժգնութեամբ շողարձակուել է յատկապէս հայութեան օրհասական պահերին, իր հուժկու բռնկումն ունեցաւ նաեւ սրանից շուրջ երեք հարիւրամեակ առաջ՝ Իտալիայի Վենետիկ քաղաքի Ս. Ղարեք կղզում, Մխիթար Վարդապետ Սեբաստացու հիմնադրած զարկղում, Մխիթար Վարդապետ Սեբաստացու հիմնադրած կրօնական միաբանութեան ամրակուռ եւ յուսալի պատերի ներսում, այս էլ որբորդ անգամ նորոգելու, «մոռացութեան փոշիներից փրկելու» եւ փայլեցնելու համար հայոց՝ ոգեղէն զէնքը՝ մեր հոգեւոր մշակոյթը՝ վստահելի կռուաններ բերելով ազգային

վերածնունթեան համար: Անժխտելի իրողութիւն է հայ հոգեւոր գանձարանի հարստացմանը Մխիթարեան միաբանութեան բերած անուրանալի նպաստը: Յայտնի ճշմարտութիւնները չասելու համար վերստին չանդրադառնանք նրա նշանաւոր գիտնական հայրերի պատմաբանասիրական, լեզուաբանական, տեղագրական, մատենագիտական, թարգմանական, բանաստեղծական, ձեռագրագիտական, աղբիւրագիտական, բնագրագիտական նուաճումներին «համահայկական մտաւոր կեանքի վրայ նրա որոշակի ներդրո՞ծութեանը»¹: Այս պահին մեզ հետաքրքրողը Մխիթարեանների գործունէութեան ընդհանուր բանասիրական հետաքրքրութիւն ներկայացնող ոլորտներից մէկն է, որի մի շարք արդիւնքներ ժամանակին ստացան միջազգային արձագանք: Խօսքը մարդկային քաղաքակրթութեան դասական արժէքների հայերէն հնագոյն թարգմանութիւնների բնագրերի գիտական հրատարակութեան հարուստ փորձի մասին է, որ կը ջանանք ներկայացնել մէկ, բայց յատկանշական օրինակով՝ Աղեքսանդրի վէպի բնագրի պատրաստման շուրջ 244-ամեայ վաղեմութեան հանգամանակից պատմութեամբ, որի ընթացքը փուլ առ փուլ մեզ յաջողուեց պարզել տեղում՝ Ս. Ղազարի մատենադարանի ձեռագրատանը կատարած պրպտումների ժամանակ:

Մխիթարեան միաբանութեան տարիներ առաջ ձեռնարկած «Մատենագրութիւնք նախնեաց» մատենաշարը եւ հայագիտութիւնն առհասարակ 1842 թ. հարստացան եւս մի արժէքաւոր հատորով՝ «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ» գրքով, որ ներկայացնում էր անտիկ աշխարհի գեղարուեստական դասական յուշարձան, հելլենիզմի կարեւոր նուաճումներից համարուող, կալիսթէնէսին վերագրուող Աղեքսանդրի վէպի Ե. դարում կատարուած հայերէն թարգմանութիւնը: Հարկ կ'այ արդեօք, շեշտելու, որ գիրքն անմիջապէս իր վրայ բեւեռեց հայագրի եւ օտար մասնագէտների սեւեռուն ուղադրութիւնը: Հիւբլ՝ մանը, Պետերմանը, Միւլլերը, Զախերը, Ռումհելդը, Բաումգարդները եւ ուրիշներ, որ նախկինում արդէն եւրոպական լեզուներով վերջինիս հատուածական թարգմանութիւնների հիման վրայ նշել էին նրա թէ՛ հայագիտական, թէ՛ բիւզանդագիտական

¹ ՅԱԿՈԲԵԱՆ Պ., Բազմավէպի մէկուկէս դարը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1993, թիւ 3, էջ 192:

հսկայական, կազմակերպիչների՝ Մկրտիչ Աւգերեան, Եփրեմ Սէթեան, Յակոբոս Զամչեան, Ստեփանոս Մեկրոնեան, Յարութիւն Մաղաքեան եւ ուրիշներ, որոնց համատեղ ջանքերով Վենետիկում, Պոլսում, Թիֆլիսում եւ այլուր կազմակերպւում են Պատմութեան ձեռագիր օրինակների հաշուառումը, տուեալների նախնական նօթագրումը, բնագրային համեմատութիւնները, գրչագրերը տեղաշարժելու ու Վենետիկ ուղարկելու անհնարինութեան պայմաններում յաճախ նաեւ հնօրեայ գրիչների տքնանքով անձամբ իրականացումը այդ մեծածաւալ երկի ընդօրինակութեան եւ պատրաստի օրինակների առաքումը Ս. Ղազար՝ վերջնական հանրագումարի:

Այս՝ ըստ էութեան գիտական բազմաճիւղ գործուղումների ընթացքում ամբարած նիւթը Ս. Ղազարում անցնում է իր մշակման երկրորդ փուլը. վերլուծական քարտերի պատրաստում, գրչօրինակների խմբաւորում ըստ ծագումնաբանական մերձակցութեան, առաւել արժէքաւորների որոշարկում, տարընթերցուածների դուրսգրում եւ, վերջնապէս, թարգմանութեան եւ յունալատինական առանձին տարբերակների հետ զուգագիր քննութիւն, մասնակիօրէն նաեւ վերջիններիս բնագրային թերիների վերականգնում, եւ աղճատումների սրբագրում:

Ս. Ղազարի մատենադարանում պահպանուած նիւթերից պարզ է դառնում, որ գիտական սոյն հատորի արարման չափազանց բարդ գործընթացը հովանաւորել եւ մինչեւ իր մահը անձամբ ղեկավարել է Մխիթար Աբբահօր արժանաւոր յետնորդ Ստեփանոս Աբբահայր Մեկրոնեանը, որին պարբերաբար՝ գրաւոր՝, թէ բանաւոր, տարբեր վայրերից հաշուետու են եղել Վէպի ձեռագրերի հետքերով գիտական աշխոյժ երթեւեկի մէջ գտնուող սուրբ հայրերը: Ահաւասիկ որոշ նմոյշներ աշխատանքի ընթացքը լուսաբանող ընդարձակ նամակագրութիւնից. «Յանձնեցի Հ. Իգնատիոսի տանել ընդ իւր ի վանս... զձեռագիր Պատմութիւն Աղեքսանդրի» (Հ. Յակոբոս Զամչեան, Պոլիսէն, 11 Սեպտ. 1767ին, առ Ստեփանոս Մեկրոնեան Աբբահայր, Վենետիկ), «Զգիրքն Պատմութեան Աղեքսանդրու, զոր առաքեցի ի վանս ընդ Հ. Իգնատիոսին, այժմ խնդրէ տէր նորա, եւ թէպէտ Հ. Իգնատիոսն, ասաց ինձ, թէ կամի վաճառել տէրն, սակայն այժմ ոչ վաճառէ, եւ եթէ վաճառեսցէ՝ խնդրէ աւելի քան զչորս զէրիմահպուպ ոսկիս...: Ուստի եթէ կամիք գնել, ծանուցէք մեզ,

զի ըստ այնմ տացուք զգինն տեառն գրքին: Իսկ եթէ ոչ կամիք գնել զայն, այլ միայն օրինակել, աղաչեմ փութով օրինակեցէք եւ զօրինակն փութով առաքեցէք, որպէսզի եւ մեք օր մը յառաջ ազատեսցուք ի թախանձանաց նորա» (Հ. Յակոբոս Չամչեան, Պոլիսէն, 14 Փետր., 1768ին, առ Ստեփանոս Մելքոնեան Աբբայ), «Գրեալ էիք, թէ գոյ առ Հ. Յակոբոսն վարք Մեծին Աղեքսանդրի ձեռագիր: Ասացի Հ. Ղուկասին, եւ նա ասաց, թէ զայդ գիրք ասէ, Հ. Յակոբոսն ի բազում անգամ տեսի ի գրքատան, ասէ, վասն որոյ որոնեսցէ ի վանս (Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիսէն, 20 Սեպտ., 1789ին, առ Ստեփանոս Մելքոնեան Աբբայ), «Վասն Վարուց Մեծին Աղեքսանդրի ծանիր, զի մեք ունիմք աստ զմի օրինակ պակասաւոր՝ ըստ ասելոց Հ. Աղեքսանդրին գոյ առ Հ. Յակոբոսի եւ այլ օրինակ, եւ վասն այնորիկ գրեցաք հարցանել ցնա (Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկէն, 1 Նոյեմբ., 1789ին, առ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս):

Պարզուամ է, որ այսօր Ս. Ղազարի մատենադարանում պահուում են նաեւ Աղեքսանդրի վէպի հէնց. այդ տարիներին գործնական նպատակներով ստեղծուած, այսպէս կոչուած, աշխատանքային գրչօրինակներ: Դրանցից մէկը՝ թիւ 385ը, ըստ էութեան, մի համեմատական բնագիր, մեծ տքնութեամբ, սեփական գրչութեամբ, հայկական եւ յունական բնագրերի հանդիպադիր քննութեամբ 1824 է. պատրաստել է բազմազբաղ Մկրտիչ Աւգերեանը: Յընթացս այլ զբաղումների, հրատարակութիւնը պատշաճ նմանօրինակ ձեռագրեր եւ պատրաստել նաեւ 1829 թ., Թիֆլիսում Եփրեմ Վրդ. Սէթեանը, (թիւ 2239) եւ 1831 թ. Պոլսում՝ Կարապետ Վրդ. Ասայեանը²:

Բնական է, որ գիտական նպատակներ իրագործող երկարամեայ այս ոգորումների ընթացքում հրատարակութիւնը պատշաճ հոգեւոր եղբայրները՝ բոլորն էլ մեծաշնորհ, եռանդուն, համբերատար, գիտելիքներով եւ լեզուների իմացութեամբ օժտուած ու նպատակի միասնութեամբ շաղախուած, միաձոյլ մի

2 Աղեքսանդրի պատմութեան վենետիկեան ձեռագրերի հանգամանալից նկարագրութիւնը անհրաժեշտ ճշգրտումներով ու բացատրութիւններով տե՛ս «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ. հայկական խմբագրութիւններ, աշխատասիրութեամբ Յասմիկ Սիմոնեանի» գրքում, Երեւան, 1989, էջ 51-59:

ընտանիք դարձան նաեւ մտաւոր ոլորտում: Նման աշխատանքների ժամանակ է, որ գործնականում ծնւում եւ փորձառութիւն էին առնում իսկական բանասէր-ձեռագրագէտները, եւ դարձնւում էր Մխիթարեանների բանասիրական հուժկու դպրոցը:

Հնարաւոր եղաւ ճշտորոշել վենետիկեան հրատարակութեան մէջ անանուան օգտագործուած բոլոր գրչագրերից իւրաքանչիւրի ինքնութիւնը: Դրանք են Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանի թիւ 424, 592, 893, 1107, 1259, 1390, 1489, 2239, 2480 ձեռագրերը: Բարեբախտաբար, այս ցանկի վերջին՝ տասներորդ ձեռագիրը՝ «Սոյ օրինակը», որը տասնեակ տարիներ ի ցաւ բանասէրների՝ Յ. Տաշեանի, Գ. Յովսէփեանի եւ ուրիշների, համարւում է կորած եւ մնում էր, բնականաբար, չուսումնասիրուած, մենք դեռեւս 1970 թ. պարզել էինք, որ պահւում է Մաշտոցեան մատենադարանում (թիւ 5472) եւ ներկայացնում է ԺԶ. դարի նշանաւոր բանաստեղծ, խմբագիր ու նկարիչ Զաքարիա Գնունեցու կազմած մեծարժէք, նկարազարդ, ինքնագիր օրինակը, որ դեգերումներով լի իր կեանքի մի որոշ շրջանում հանգրուանել է նաեւ Սսի կաթողիկոսարանում, որից էլ ստացել է իր անունը: Ի դէպ, նորայայտ այս ձեռագիրը բնագրային ամբողջականութեամբ եւ Զաքարիայի յաւելած սեփական բանաստեղծութիւններով՝ կաֆաներով մենք հրատարակեցինք 1983 թ. մեր կազմած հատորում:

Առանձնակի ուշադրութեան է արժանի վենետիկեան հրատարակութեան դարձեալ անհեղինակ, փոքրածաւալ, սակայն, իր բնոյթով գիտական առաջաբանը, որի հեղինակը, ինչպէս յայտնի դարձաւ մեզ, միաբանութեան հոգեւոր հայրերից, բանասէր Ռափայէլ Թրեանցն է, Մխիթարեան դպրոց-վարժարանների ուսումնական գործի ղեկավարութեան նպատակով 1853ին ստեղծուած խնամակալից ժողովի երկու ղեկավարներից մէկը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հատորի կայացման համար ամբարուած հսկայածաւալ աղբիւրագիտական նիւթերը հրատարակութիւնից դեռ շատ առաջ արդէն իրենց որոշակի նպաստն էին բերել հայ բառարանագրութեանը՝ հաւաստի Հիմք դարձել Հայկազեան բառարանի բազմաթիւ բառայօդուածների համար, որոնք քննական հայեացքի դէպքում կարող են վկայել մասնաւորապէս Խորենացիական այս թարգմանութեամբ հայոց լեզուի

բառաձեւը տասնեակներով հարստացրած նորաստեղծ բառերի մասին:

Յետադարձ հայեացք նետելով վենետիկեան հրատարակութեան երկարամեայ նախապատմութեանը եւ նրա ոլորտը ներքաշուած գիտնականների պատկառելի խմբի համագործակցուած, ու ժառանգորդական աշխատանքին, չենք կարող չնկատել, որ այն իւրովի շարունակում է յուշարձանի հայկականացման ու ժողովրդականացման Ե. դարից սկիզբ առած աւանդական ընթացքը՝ այս անգամ արդէն հասնելով իր հերթական հանգրուանին՝ ո՛չ գրչագիր մատենի, այլ տպագիր գրքի տեսքով: Մկրտիչ Աւգերեանը, Միքայէլ Չամչեանը եւ միւսները՝ իբրեւ Հայոց մտաւոր կեանքի նորօրեայ կազմակերպիչներ ԺԹ դարի սկիզբներին այս դէպքում եւս ձեռք մեկնեցին իրենց մեծ նախորդին՝ Մովսէս Խորենացուն, գործնականօրէն շարունակելով նրա վիթխարի ձեռնարկումը՝ Աղեքսանդր Մեծի օրինակով հօր թագաւորի եւ ինքնուրոյն պետականութեան գաղափար սերմանելու հարազատ ժողովրդի սրտում: Հրատարակութիւնը, լինելով կալիսթէնէսեան երկի հայկական տարբերակի նկատմամբ գիտական հետաքրքրութիւնների մի արդիւնքաշատ հանգրուան, այնուամենայնիւ, չդարձաւ վերջակէտ, այլ ազդակ՝ աշխարհի տարբեր երկրներում յուշարձանի հրատարակութիւնների, թարգմանութիւնների ու ուսումնասիրութեան:

Ինչ վերաբերում է Մխիթարեան մատենադարանում այսօր պահուող Աղեքսանդրի վէպի ձեռագրական հաւաքածուին, ապա պէտք է ասել, որ մինչեւ վերջերս նրա միաւորների մասին յստակ պատկերացում չկար. յայտնի էր սոսկ 2-3 ձեռագրի գոյութեան փաստը: Այժմ յայտնաբերուած է 17 ձեռագիր, որ հանգամանալից նկարագրութեամբ, իբրեւ մի ամփոփ ձեռագրացուցակ ներկայացուած է յուշարձանի մեր պատրաստած հրատարակութեան մէջ³: Այստեղ առկայ նիւթերից անկասկած, առաւել ուշագրաւ են նորայայտ եւ բոլոր առումներով նորանշան երկու մատենան, որ կարող են ուսումնասիրութեան նոր երակներ բացել եւ ի թիւս այլ հարցերի, առաւել ճշտորոշել նաեւ յուշարձանի տարածուածութեան եւ բարոյագեղագիտական ներգործութեան ոլորտները:

³ Տե՛ս նախորդ ծանօթագրութիւնը:

Առաջինը թիւ 473 ձեռագիրն է՝ Վէպի թուրքերէն թարգմանութիւնը՝ կատարուած Ժէ. դարի նշանաւոր գործիչ Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանի կողմից, ի պատասխան թուրքախօս հայերի հոծ զանգուածների գրական պահանջներին: Պարզուեց նաեւ, որ Քէօմիւրճեանի այս ինքնագիր միակ օրինակը՝ մասնագէտներին մինչեւ օրս անյայտ եւ, բնականաբար, չուսումնասիրուած, ունի նոյն գրապահոցում պահուող իր գրչագիր ընդօրինակութիւնը:

Աղբիւրագիտական առումով չափազանց կարեւոր փաստաթուղթ է նաեւ երկրորդ ձեռագիրը՝ թիւ 2736, որ նոյն կազմի մէջ զոյգ ընդօրինակութեամբ ներկայացնում է Վէպի՝ արաբերէնից կատարուած հայերէն թարգմանութիւնը: Նորութիւն է ոչ միայն այս ձեռագիրը, այլեւ նման թարգմանութեան փաստն ինքնին, եւ, համաձայն մեր նախնական քննութեան, այս բնագիրը յունալատինական նախաբնագրից միանգամայն տարբեր լինելով, արժանի է լրջմիտ քննութեան:

Ձեռագրական հաւաքածուի զարդերից է, անտարակոյս, շատ աւելի ուշ՝ 1976 թ. Միաբանութեանը ամերիկաբնակ բանասէր Յարութիւն Քիւրտեանի նուիրաբերած մատեանը: Սա Ժ.2. դարի նշանաւոր բանաստեղծ Գրիգորիս Աղթամարցու պատուէրով, հսկողութեամբ եւ մասնակցութեամբ ստեղծուած, նրա սեփական կաֆաներով ու մանրանկարներով հարստացուած չքեղ օրինակն է (1526 թ., Խառաքաստա), որը ինչպէս յայտնի դարձաւ, Աղեքսանդրի պատմութեան աղթամարցիական օրինակներից անդրանիկն է, պարզուեց նաեւ, որ այն մինչեւ 1813 է. գտնուել է Պոլսում եւ թէպէտ այն ժամանակ վենետիկ չի բերուել, սակայն ծանօթ է եղել վենետիկեան հրատարակիչներին:

Ամփոփենք: Մխիթարեան գիտնական հայրերի երկարամեայ տքնանքի արդիւնքը աւելին էր, քան գիտական նուաճումը, այն քայլ էր ժամանակի հայ ընթերցողի հոգեւոր զարգացման ուղղութեամբ, քանի որ նրան վերստին հաղորդակից էր դարձնում հելլենական ազատատենչ թեւածող ոգուն, հզօր պետականութեան նրա փորձին, դրդելով խորհել եւ սեփական զարմի ապագայի մասին: